

บทคัดย่อ

การวิจัยและพัฒนารูปแบบการเสริมสร้างพลังชุมชนแห่งการเรียนรู้บนพื้นที่สูง มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาผลสัมฤทธิ์การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมในชุมชนโครงการหลวง และ (2) เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนและเครือข่ายทางสังคมในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง ใช้วิธีการวิจัยแบบผสมผสาน (Mixed Method) ทั้งการวิจัยเชิงปริมาณโดยการสำรวจข้อมูลด้วยแบบสอบถามและเชิงคุณภาพด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกและการประชุมกลุ่มย่อย แบ่งการศึกษาเป็น 2 ส่วนหลัก ดังนี้

ส่วนที่ 1 การศึกษาผลสัมฤทธิ์การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมในชุมชนโครงการหลวง โดยมีกรณีศึกษาศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่แฮ ซึ่งเป็นพื้นที่ต้นแบบของการพัฒนาทดแทนพืชเสพติดและการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนพื้นที่สูง มีผลสัมฤทธิ์เชิงประจักษ์มากกว่า 4 ทศวรรษ ทั้งนี้ได้ศึกษาในชุมชนกะเหรี่ยง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีจำนวนประชากรมากที่สุดบนพื้นที่สูง ด้วยการสัมภาษณ์เกษตรกรตัวอย่าง 143 ราย จาก 6 กลุ่มบ้าน ได้แก่ บ้านแม่แฮเหนือ บ้านแม่แฮน้อย บ้านห้วยขมิ้นใน บ้านห้วยขมิ้นนอก บ้านป่าเกี๊ยะใน และบ้านป่าเกี๊ยะน้อย ผู้ให้ข้อมูลส่วนใหญ่มีอายุ 21-50 ปี (79%) จำนวนสมาชิกในครัวเรือนส่วนใหญ่ 4 คน (32%) รองลงมา คือ 6 คน (23%) แบ่งเป็นเพศชาย 51% และเพศหญิง 49% โดย 74% ได้รับการศึกษา ซึ่งส่วนใหญ่จบชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษา การเข้าร่วมงานส่งเสริมของศูนย์ฯ แม่แฮ แบ่งเป็น 3 ด้าน ได้แก่ ด้านการส่งเสริมอาชีพ ด้านการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม

ผลสัมฤทธิ์ของการพัฒนาชุมชนในศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่แฮ ครอบคลุมทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม แต่ในผลการศึกษาคั้งนี้จะขอนำเสนอที่เกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์การก่อตั้งโครงการหลวงในการช่วยเหลือชาวเขาที่ประสบปัญหาเรื่องความมั่นคงด้านอาหารและมีฐานะยากจน รวมถึงประเด็นด้านบทบาทหญิงชายซึ่งเป็นวาระการพัฒนาในระดับสากล โดยมีรายละเอียดดังนี้ ความมั่นคงด้านอาหาร หลังเข้าร่วมงานส่งเสริม จนกระทั่งปี พ.ศ. 2563 ครัวเรือนที่มีชาวเพียงพต่อการบริโภคยังคงรักษาความมั่นคงด้านอาหารของครัวเรือนไว้ได้ สำหรับครัวเรือนที่ขาดแคลนข้าวโดยภาพรวมมีความมั่นคงด้านอาหารเพิ่มขึ้นเช่นกัน มีสถานการณ์การขาดแคลนข้าวลดลง ครัวเรือนสามารถเข้าถึงแหล่งอาหารประเภทพืชผัก ผลไม้ สมุนไพร และเนื้อสัตว์บริโภคได้หลากหลายขึ้น ด้านรายได้ หลังเข้าร่วมงานส่งเสริม จนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2563 ครัวเรือนตัวอย่างมีรายได้เพิ่มขึ้น โดยรายได้ต่ำสุดน้อยกว่า 50,000 บาท/ครัวเรือน/ปี คิดเป็น 19% รายได้สูงสุด 400,000-450,000 บาท/ครัวเรือน/ปี คิดเป็น 1% ซึ่งสูงกว่าที่รายงานในมูลนิธิโครงการหลวง (ม.ป.ป.) ว่าเกษตรกรมีรายได้เฉลี่ย 122,040 บาท/ครัวเรือน/ปี ทั้งนี้เนื่องจากในรายงานของมูลนิธิโครงการหลวงเป็นรายได้เฉพาะส่วนที่จำหน่ายผลผลิตทางการเกษตรและผลิตภัณฑ์งานหัตถกรรมผ่านฝ่ายตลาดโครงการหลวง แต่รายได้จากการสัมภาษณ์เป็นรายได้จริงจากหลายแหล่งรายได้ เช่น โครงการหลวง พ่อค้าคนกลางทั้งในและนอกชุมชน จำหน่ายเองภายในชุมชน การรับจ้าง ค้าขาย ฯลฯ แต่แหล่งที่มาหลักของรายได้มาจากภาคการเกษตร บทบาทหญิงชาย ผู้หญิงมีบทบาทในด้านต่างๆ มากขึ้น ได้แก่ การเป็นผู้ตัดสินใจหาแนวทางแก้ไขปัญหากรณีขาดแคลนข้าวและเลือกชนิดอาหารของครัวเรือน มีบทบาทสูงสุดในการดูแลรักษาสุขภาพอนามัยของคนในครอบครัว การศึกษาของบุตร โดย 83% ต้องการให้บุตรได้รับการศึกษาต่อในระดับที่สูงขึ้น มีบทบาทที่ค่อนข้างเท่าเทียมกับผู้ชายในอาชีพภาคการเกษตร มีส่วนร่วมพัฒนาชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ (หัตถกรรม การท่องเที่ยว วัฒนธรรม

ประเพณี) ร่วมจัดทำแผนพัฒนาหมู่บ้าน เป็นผู้นำด้านการอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งชุมชนมีการยอมรับบทบาทผู้หญิงในปัจจุบันมากขึ้นจากการมีส่วนร่วมผู้หญิงในตำแหน่งการเมืองท้องถิ่นและการพัฒนาชุมชนมากขึ้น ผู้หญิงมีสิทธิ์เข้าร่วมประชุม เสนอความคิดเห็น และตัดสินใจได้มากขึ้น มีกิจกรรมในชุมชนที่สนับสนุนกลุ่มผู้หญิงมากขึ้น ผู้หญิงมีโอกาสได้รับการศึกษามากขึ้น และมีส่วนร่วมในการหารายได้ให้ครอบครัวได้มากขึ้น การเข้าถึงเทคโนโลยี ครุภัณฑ์ การเข้าถึงเทคโนโลยีได้มากขึ้นและมีการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงในยุคดิจิทัลมากขึ้น พิจารณาจากสัดส่วนการใช้โทรศัพท์มือถือ (smart phone) ที่นอกเหนือจากการใช้โทร.ออก/รับสาย

ทั้งนี้ปัจจัยและเงื่อนไขความสำเร็จของการทำงานแบบโครงการหลวงในศูนย์พัฒนาโครงการหลวง ประกอบด้วย (1) การเลือกพืช/อาชีพทางเลือก (2) การตลาดที่หลากหลายเพื่อตอบสนองต่อลูกค้าแต่ละกลุ่มความต้องการ (3) การสร้างเกษตรกรผู้นำและกลุ่มสหกรณ์ที่เข้มแข็ง (4) การจัดตั้งกองทุนหมุนเวียนหรือการเข้าถึงแหล่งทุนอื่นๆ (5) การตั้งสำนักงานในพื้นที่ มีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมที่มีความรู้และสามารถแก้ไขปัญหาให้เกษตรกรได้ทันที เน้นเป้าหมายการทำงาน มีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ กระจายการพัฒนาต้องทั่วถึงและเท่าเทียม (6) การสร้างความเชื่อมั่น ความมั่นใจ ความไว้วางใจร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่และเกษตรกร และ (7) การบูรณาการความร่วมมือกับหน่วยงานต่างๆ

นอกจากผลการดำเนินงานที่ผ่านมาของศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่แฮ จะส่งผลให้คุณภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของราษฎรชาวเขาดีขึ้น เสริมสร้างความภาคภูมิใจ ความมีศักดิ์ศรี และความเท่าเทียมในความเป็นคนไทยของราษฎรชาวเขาและราษฎรพื้นที่อื่นๆ ยังเกิดเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากบนพื้นที่สูง จำนวน 6 ชุมชน ได้แก่ บ้านป่าไผ่ บ้านแม่แฮ บ้านห้วยหมื่น บ้านม่อนยะ บ้านห้วยหอย บ้านป่าเกี๊ยะ นอกจากนี้ยังมีประเด็นท้าทายการพัฒนางานส่งเสริมของศูนย์ฯ แม่แฮ 2 เรื่อง คือ (1) การสร้างการรับรู้/ความตระหนักรู้ของกลุ่มเกี่ยวกับความสัมพันธ์กับโครงการหลวงและความสำคัญของการรวมกลุ่ม และ (2) การแข่งขันทางการตลาด เช่น จากพ่อค้าคนกลางที่เข้าไปรับซื้อผลผลิต ตลาดออนไลน์ เป็นต้น

แต่ทั้งนี้ควรต้องมีการศึกษาผลการดำเนินงานผลสัมฤทธิ์ของการพัฒนาชุมชนในศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่แฮ ในด้านการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาด้านสังคมและชุมชนเพิ่มเติม รวมถึงการศึกษาความสอดคล้องกับเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนแห่งสหประชาชาติ (Sustainable Development Goals: SDGs) ในด้านอื่นๆ เพิ่มเติม เช่น การมีงานทำที่ดี การมีสุขภาพที่ดี การลดความเหลื่อมล้ำ การบูรณาการความร่วมมือ ฯลฯ การแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับแนวคิดหรือวิธีปฏิบัติในด้านการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน จากชุมชนที่มีแนวปฏิบัติที่ดีในพื้นที่โครงการหลวง

ส่วนที่ 2 การศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนและเครือข่ายทางสังคมในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง ที่ได้นำองค์ความรู้การพัฒนาแบบโครงการหลวงไปประยุกต์ใช้ในพื้นที่สูงในบริบทที่แตกต่างเป็นระยะเวลากว่าทศวรรษ โดยคัดเลือกชุมชนที่มีการจัดทำแผนพัฒนาหมู่บ้านอยู่ในชั้นคุณภาพระดับดีเยี่ยม 19 กลุ่มบ้าน ในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 13 แห่ง ร่วมกับการสัมภาษณ์และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย พบชุมชนแห่งการเรียนรู้ในการขับเคลื่อนการพัฒนาด้วยแผนพัฒนาหมู่บ้านและบูรณาการกับแผนแม่บทชุมชนระดับตำบล/อำเภอ จำนวน 9 ชุมชน ในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 4 แห่ง ได้แก่ (1) บ้านใหม่โครงการฯ วังไผ่ (2) บ้านปางบุก โครงการฯ ถ้ำเวียงแก้ว (3) บ้านศรีบุญเรือง โครงการฯ โป่งคำ (4) บ้านบอน บ้านฝาย บ้านก้อ บ้านนาหมื่น บ้านตอง บ้านตองเจริญราษฎร์ โครงการฯ แม่จริม

สำหรับปัจจัยและเงื่อนไขความสำเร็จของชุมชนที่มีแนวปฏิบัติที่ดีในการจัดทำและขับเคลื่อนการพัฒนาด้วยแผนพัฒนาหมู่บ้าน จำนวน 2 กลุ่ม คือ ปัจจัยพลังภายในชุมชน ซึ่งเป็นเงื่อนไขหลักของความสำเร็จ ประกอบด้วย ความตระหนักของผู้นำและคณะกรรมการชุมชนเกี่ยวกับความสำคัญของแผนพัฒนาหมู่บ้าน การมีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล รับฟังความคิดเห็น ปรึกษาหารือ วางแผนปฏิบัติ และติดตามของคนในชุมชน การติดตามและปรับปรุงข้อเสนอโครงการกับหน่วยบูรณาการอย่างต่อเนื่อง การจัดทำแผนพัฒนาหมู่บ้านบนฐานข้อมูลและเชิงรุก การจัดการข้อมูลที่เป็นปัจจุบันและใช้งานง่าย และมีปัจจัยภายนอกช่วยหนุนเสริมความสำเร็จ ประกอบด้วย การบูรณาการการจัดทำแผนพัฒนาหมู่บ้านร่วมกันของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น สวพส. อบต. พช. เป็นต้น การสนับสนุนงบประมาณโครงการในแผนพัฒนาหมู่บ้านเป็นระดับต้นๆ รวมถึงการเชิญชุมชนที่ใช้แผนพัฒนาหมู่บ้านในการขับเคลื่อนการพัฒนาท้องถิ่นเพื่อเป็นกำลังใจและตัวอย่างแก่ชุมชนอื่น

การดำเนินงานในระยะต่อไปของ สวพส. เน้นการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนที่มีแนวปฏิบัติที่ดีหรือชุมชนต้นแบบ ด้วยการหนุนเสริมรูปแบบการเรียนรู้ที่ผสมผสานองค์ความรู้จากงานวิจัยกับภูมิปัญญาท้องถิ่น การใช้เทคโนโลยี/วิทยาการสมัยใหม่ที่เหมาะสมกับภูมิสังคมบนพื้นที่สูงเพื่อนำไปสู่การยกระดับเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ ที่สามารถกำหนดทิศทางการพัฒนา ปรับตัวเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงได้อย่างทันท่วงที และพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน ผลการวิเคราะห์สถานะการเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ของชุมชน 9 แห่ง ใน 4 มิติ พบว่า (1) ผู้เรียนรู้ที่มีคุณลักษณะของการเป็นผู้ใฝ่รู้ พบว่าชุมชนทั้ง 9 แห่งมีลักษณะของการเป็นผู้ใฝ่รู้ พิจารณาจากครัวเรือนเกษตรกร 552 ครัวเรือนได้รับการส่งเสริมอาชีพ เกษตรกรผู้นำ 3 ด้าน ประกอบด้วย ด้านอาชีพ 48 คน ด้านสังคม 49 คน ด้านสิ่งแวดล้อม 23 คน การได้รับรางวัลต่างๆ ของชุมชน (2) หลักสูตรการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียน จำนวน 7 หมวด ได้แก่ การปลูกและการจัดการแมลงศัตรูพืช การจัดการคุณภาพผลผลิต การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว การตลาด การประยุกต์ใช้เทคโนโลยีดิจิทัล การลดความเสี่ยง และการพัฒนาตนเอง โดยแต่ละชุมชนจะมีระดับการเรียนรู้ในแต่ละหมวดที่แตกต่างกัน (3) สภาพแวดล้อมของการเรียนรู้ทุกที่และทุกเวลา พบว่าทุกหมู่บ้านมีการเข้าถึงเครือข่ายโทรคมนาคมที่ให้บริการสัญญาณอินเทอร์เน็ตในพื้นที่ทั้ง เอไอเอส ดีแทค และทรูมูฟ ซึ่งจัดอยู่ในระดับมาก-มากที่สุด โดยมีการซื้อขายสินค้า e-commerce อยู่ในระดับปานกลาง การรู้เท่าทัน อยู่ในระดับปานกลาง-มาก ผลกระทบดิจิทัลและการสื่อสาร อยู่ในระดับปานกลาง-มาก (4) ความสามารถในการเรียนรู้สิ่งใหม่และการเรียนรู้เรื่องเดิมแต่ในมุมมองใหม่ อยู่ในระดับมาก

แต่ทั้งนี้ยังมีความจำเป็นต้องศึกษาและพัฒนาหลักสูตรหรือเครื่องมือในการวัดความสามารถในการเรียนรู้สิ่งใหม่และการเรียนรู้เรื่องเดิมแต่ในมุมมองใหม่ รวมถึงการทดสอบกระบวนการเสริมสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับภูมิสังคมในการยกระดับการเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้บนพื้นที่สูงตามองค์ประกอบทั้ง 4 มิติ ในระยะต่อไป

คำสำคัญ: แผนที่ผลลัพธ์ การเรียนรู้ตลอดชีวิต ลดความเหลื่อมล้ำ พื้นที่สูง

Keywords: outcome mapping, lifelong learning, reduced inequality, highland